

УДК 93.159.953:930.1

Алла Киридон

ІСТОРИК В КУЛЬТУРНІЙ ТОПОГРАФІЇ ПАМ'ЯТІ

У статті здійснено спробу привернути увагу до осмислення складних проблем кореляції професійної історіографії та колективної пам'яті, ролі історика в реалізації державної політики пам'яті, взаємодії історика й влади.

Ключові слова: історик, професійна історіографія, пам'ять, колективна пам'ять, влада.

Кожна історіософська система спирається на той чи інший набір ментальних установок, або інакше кажучи, неусвідомлених колективних уявлень про історію, особистість й суспільство, які існують в конкретному соціумі. Ці ментальні установки формуються під впливом соціального досвіду та є своєрідними “емоційними матрицями” ключових теоретичних положень. Однак будь-яка історіософська система умовно має два виміри – ментальний і науковий, які збігаються лише частково. Для адекватного розуміння історіософської системи необхідним є аналіз обох рівнів у їх взаємодії (з урахуванням певної свободи наукової думки відносно ментальних установок) [1, с. 173]. Російський історик А. Гуревич зауважував: “Безперечно, історик живе в суспільстві й відчуває його вплив, і в цьому розумінні його міркування не можуть бути абстрагованими від умонастроїв, руху думки, характерних для його середовища” [2, с. 563]. Але професія історика залежить від затребуваності суспільства, а сам історик має узгоджувати спектральність власних ідентичностей. Особливе місце займає історик в культурній топографії пам'яті.

Авторка вбачає за необхідне визначити місце історика в культурній топографії пам'яті, артикулювати статус історії й статус колективної пам'яті, окреслити співвідношення професійної історіографії та колективної пам'яті, а також роль державних інституцій у формуванні історичного дискурсу та “коригуванні” (затребуваності) колективної пам'яті. Відтак, проблема, визначена за базову в форматі пропонованої наукової розвідки, зводиться до пошуку відповіді на запитання: “Як думають історики” з приводу того “як суспільства пам'ятають”? [3].

Передусім зазначимо, що двома полюсами історіописання виступають “народна” історіографія (або зібрання колективних суспільних уявлень про минуле) і академічна чи професійна наука (фахове аналітичне пізнання минулого) [4, с. 36]. Водночас, професійна історіографія як галузь історичної науки, перебуває в тісному взаємозв'язку з інститутом владного історичного дискурсу. Особливо така взаємозалежність професійної історіографії від влади посилюється (або вплив останньої стає домінуючим), коли справа стосується вузлових проблем сьогодення, однією з яких виступає дискурс колективної або історичної пам'яті.

Розгляд порушеного дискурсу потребує врахування сутності складних відносин між об'єктом – колективною пам'яттю, істориком-дослідником, що дошукується прихованих у ній таємниць, і споживачем відповідної інформації. У цьому трикутнику, як зауважує Л. Нагорна, “перша скрипка” – в руках історика: “Ледь приступаючи до відбору цікавих для себе фактів і сюжетів, він уже підсвідомо запрограмований на певний кут зору на проблему” [5, с. 4].

Пам'ять належить до феноменів свідомості – індивідуальної та колективної, вивчається психологами, соціологами, культурологами, представниками інших соціальних і гуманітарних наук. Відтак колективна пам'ять, як і пам'ять загалом, не є безпосереднім об'єктом вивчення історії (історичної науки, історіографії). Наразі в гуманітарній площині

фігурують різноманітні “пам’яттєві конструкції” (конструкції) – “історична”, “соціальна”, “національна”, “культурна”, “офіційна”, “опозиційна” і т.п. Йдеться про найрізноманітніші підходи до феномену пам’яті, як, наприклад, американського дослідника Е. Талвінга, який налічує 256 її різновидів [6].

Водночас історико-соціальний вимір пам’яті, її формування, а також співвідносність соціальної (колективної) пам’яті та історичного знання завжди привертала увагу істориків, викликали гострі дискусії, зіткнення часто протилежних і взаємовиключних точок зору. На думку російського дослідника, доктора історичних наук Ю. Зарецького, у цих дискусіях варто звернути увагу на певну відмінність у позиціях учасників: якщо для знаного французького соціолога М. Хальббакса та окремих його послідовників соціальна пам’ять та історична наука виступають як антагоністи (історична наука закінчується там, де закінчується колективна пам’ять і навпаки), то нове покоління вчених схиляється до зближення цих понять [7].

Російська дослідниця В. Високова зазначає, що створення множинності альтернативних образів минулого синтезує та ієрархізує культурний простір сучасного суспільства. За очевидної багатоповерховості рівня пам’яті (персональна, колективна, національна) повинні сформуватися несуперечлива картина минулого й культура обговорення протиріч, які виникають. При цьому історики й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам’яті (особливо пам’яті травматичної, такої, що розділяє) виявляються неготовими до компромісу з минулим. У цьому контексті зростає роль інститутів і практик, які формують пам’ять, і в першу чергу, актуалізується роль історіографії [8].

Підтвердженням поліваріативності наукових підходів до концепту “колективна пам’ять” і ролі професійної (академічної) історіографії у її дослідженні став круглий стіл “Історія, історики й влада”, який відбувся 2 лютого 2010 року в Москві в Російській академії наук. Учасниками зібрання стали російські, французькі, канадійські, німецькі й українські вчені, які працюють у царині наукового дослідження історичної проблематики й історичної пам’яті зокрема. “Колеги по цеху” піддали критичному осмисленню роль і можливості історика в осмисленні феномену історичної або ж колективної пам’яті. На думку французького історика П’єра Нора, нова місія істориків, як з’єднувальної ланки між минулим і майбутнім, полягає у з’ясуванні, що взяти від минулого, щоб зміцнити майбутнє. Особливої актуальності в сучасних умовах набувають слова відомого представника Школи “Анналів” Ж. Мішле: “Історики мають сказати те, що минуле дозволяє і що воно не дозволяє. Треба змусити заговорити “мовчання історії””.

Одним із перших до розгляду відносин між історією й пам’яттю звернувся французький соціолог Моріс Хальббакс (1877–1945) [9]. В узагальнюючій праці “Колективна пам’ять” (видана посмертно 1950 року) М. Хальббакс визначав пам’ять як соціальну конструкцію, яка створюється в теперішньому. На його думку, найвагомим є те, що пам’ять індивіда жорстко детермінована існуючими в суспільстві категоріями розуміння, а історичні інтерпретації залежать від свідомості соціальних груп, які їх продукують. Інтерес до проблеми пам’яті посилювався в останній чверті ХХ ст. [10].

Термін “колективна пам’ять” прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу або гештальту. Кожен набуває свого власного досвіду, але спільні спогади стосуються єдиної для всіх події або низки подій. Недолік стабільності на рівні ідентичності призводить до проекту конструювання пам’яті з метою конструювання самої ідентичності. Історик стає безпосереднім модератором колективної (“історичної пам’яті”) та ідентичності. Колективна пам’ять (окрім ідентифікуючої) виконує ряд соціально значущих функцій: мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки.

Я. Ассманн запровадив дві основоположні категорії колективної пам’яті – комунікативну й культурну пам’ять. Комунікативна пам’ять включає в себе активне згадування й досвід сучасних поколінь, який неформально передається в інтерактивних діях у формі поточної інформації (родинні перекази, приятельські розмови тощо). Така пам’ять, за спостереженнями вчених, залишається активною впродовж трьох-чотирьох поколінь. Зі

змінюю суспільних умов вона стає фрагментом культурної пам'яті, яка з часом перетворюється на засіб ідентифікації носіїв певної культури, їх організації в соціальну групу. Культурна пам'ять (як засіб ідентифікації) відрізняється від мінливої комунікативної значно більшою сакралізацією й символізацією історичних уявлень та образів, їх закріпленням в соціальних інститутах – освіті, мистецтві, музеях, державній політиці пам'яті тощо. Формується специфічна історична свідомість, яка часто є далекою від реальних подій, натомість добре надається до обслуговування актуальних суспільно-політичних інтересів. На думку Я. Ассманна, культурна пам'ять включає три простори: (1) чистий факт минулого як об'єкт активного запам'ятовування, (2) розвиток культурної ідентичності групи на базі пам'яті про такі факти, (3) творення традиції з допомогою селекції фактів та їх інтерпретацій, що зберігають визначений зміст переказу [11, с. 45–93]. У такому вигляді культурна пам'ять стає невід'ємним елементом і складовою суспільної та індивідуальної свідомості.

Осмислюючи феномен колективної пам'яті, А. Мегілл зазначає: “Очевидно, що пам'ять не є простим відтворенням минулого. Не можна стверджувати, що пам'ять пасивна; навпаки, це активна здатність людини...” [12, с. 111]. Колективна пам'ять позначає досвід людей, які насправді брали участь в конкретних історичних подіях, що розглядаються. Звідси очевидно, що головний зміст пам'яті полягає в досвіді. Історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності. Тут видається доречним звернутися до міркувань відомого французького філософа П. Рікера про об'єктивність історії й суб'єктивність історика. Філософ підкреслював: “Минуле, від якого ми віддалилися, – це людське минуле. Отже, до часової відстані додається специфічна відстань, пов'язана з тим, що інша матерія, яку ми вивчаємо, – це інші люди” [13, с. 36]. Відтак, “ми віднаходимо тут проблему інтегрального минулого: бо те, що пережили інші люди, – це якраз те, що історик прагне відновити у вигляді тотальної мережі каузальних відношень”. П. Рікер наголошував, що саме невичерпний людський характер минулого вимагає інтегрального осмислення. Йдеться про абсолютну реальність пережитого в минулому людського досвіду, який історія відновлює у все більш артикульованих реконструкціях, у все більш диференційованих і все більш упорядкованих аналітичних синтезах. При цьому “історик іде до людей минулого зі своїм власним людським досвідом”, “момент, де суб'єктивність історика набуває особливо опуклої рельєфності, це той момент, коли над будь-якою критичною хронологією, історик поновлює життєві цінності людей минулого”. Це поновлення цінностей, на думку філософа, неможливе без того, щоб історик не був життєво “зацікавлений” у цих цінностях і не відчував глибокої спорідненості з ними; “і річ не в тому, що історик повинен поділяти віру своїх героїв: у такому випадку він частіше творив би не історію, а апологетику чи навіть агіографію; але він повинен бути спроможний гіпотетично прийняти їхню віру, а це такий собі спосіб увійти в проблематику їхньої віри, водночас розглядаючи її мовби збоку (en la “suspendant”), водночас “нейтралізуючи” її як реально сповідувану віру”. Саме історія є “сектором спілкування свідомостей” [13, с. 37].

Стан колективної пам'яті, який характеризується полярністю в оцінках минулого, неминуче продукує подвійну (множинну) ідентичність. З метою уникнення підміни понять, як стверджує А. Мегілл, важливо звернути увагу на те, чим не є пам'ять. По-перше, пам'ять – не ностальгія, яку американський дослідник визначає як “привабливість реального чи уявного минулого – сум за ним” [12, с.147]. Існує складна діалектика ностальгії й пам'яті (або стійкої й нестійкої ідентичності). Про це йдеться також у праці французького дослідника П. Нора “Місця пам'яті” [14]. Різниця між ностальгією й пам'яттю полягає в тому, що ностальгія орієнтована в напрямку від суб'єкта (окремої людини; групи) й зосереджує увагу на реальному або уявному минулому. Натомість, пам'ять орієнтована в напрямку до суб'єкта й реальне або уявне минуле її цікавить тільки тому, що минуле сприймається як важливе для суб'єкта, навіть конститутивне для нього. В той час як пам'ять пов'язана з ненадійністю ідентичності сьогодення (яка конструює ці спогади), ностальгія пов'язана з відчуттям задоволеності ідентичністю сучасності, яка породжує цю ностальгію.

По-друге, пам'ять не є традиція (остання – це об'єктивно існуючий набір культурних артефактів або артикуляцій). На думку А. Мегілла, прихильники традиції, впевненої у власній стійкості, навряд чи звертатимуться до пам'яті: натомість, в разі потреби захисту традиції, вони звертаються саме до несуб'єктивних факторів – до канону, набору філософських або релігійних істин, до можливих історичних подій, до існуючої інституалізованої структури. У стійкої ідентичності мало потреби в наочному, предметному зверненні до пам'яті. Коли пам'ять впритул наближається до традиції, це означає, що вона наближається до слабкої традиції. Інакше кажучи, звернення до пам'яті, тобто звернення до того, що є суб'єктивним і особистісним, вірогідно виникає лише тоді, коли починає відчуватися неадекватність об'єктивно існуючих опор (стовпів) даної традиції” [12, с. 148–149].

Висновуючи, А. Мегілл зауважує, що на емпіричному рівні пам'ять часто накладається на ностальгію й традицію. Але пам'ять, з одного боку, й ностальгія чи традиція – з іншого, за багатьма параметрами залишаються різними феноменами. Відповідно, має зберігатися відмінність між ними на концептуальному рівні.

Пам'ять тісно пов'язана з ідентичністю, особливо в ситуаціях, де існує загроза для ідентичності або коли ідентичність “сумнівна”. М. Хальбвакс уважав, що соціальні ідентичності виникають ще до колективних спогадів, які вони конструюють. Через певний проміжок часу колективні спогади надають нової форми ідентичності, яка їх вибудувала, але ідентичність, на думку М. Хальбвакса, завжди є попередницею пам'яті [9, р. 84].

За твердженням Б. Андерсона, справа – в “уявлених спільнотах”; ми можемо уявити уявлені співтовариства як уявні ідентичності. Водночас, будь-яке співтовариство, крім дуже малих груп, є певною мірою “уявним”. Існує пряма залежність між розміром спільноти та пам'яттю: чим більше спільнота є уявною, тим більше вона потребує “пам'яті” й “забування” (“стирання”, “витіснення з пам'яті”) [15].

Пам'ять може розглядатися як маркер набутого життєвого досвіду, через який виникає ідентичність. За умови тяглості й стабільності державницького існування відповідно існує тяглість існуючої конструюючої опори. За умов нестабільної ідентичності виникає потреба в проектах конструювання пам'яті власне з метою конструювання самої ідентичності. У ситуації конфліктуючих образів множинність пам'яті може бути небезпечною й деструктивною. Вона може слугувати як потужним ресурсом міжгрупового конфлікту, так й чинником, що мобілізує й об'єднує суспільство [16, с. 106–107]. Водночас помилковим видається бажання перетворювати історію просто в засіб боротьби за ідентичність. У праці “Історія й пам'ять” популярний французький історик Жак Ле Гофф характеризує пам'ять як “сировину” історії й пропонує, щоб “ментальна, усна чи писемна, вона була живильним джерелом, до якого припадають історики” [17, р. XI].

Цю тезу заперечує А. Мегілл, зауважуючи, що помилково й доволі небезпечно розглядати пам'ять як джерело історичних фактів чи своєрідну “сировину” для історії [12, с. 106]. Так само помилково вважати, що історія є просто сумою всіх можливих спогадів. Але помилково розглядати історію й пам'ять як прості опозиції або контрверсії. За визначенням А. Мегілла, “пам'ять є образ минулого, сконструйований суб'єктивністю в теперішньому” [12, с. 165]. Таким чином, пам'ять за визначенням суб'єктивна; вона може також бути ірраціональною й суперечливою.

З іншого боку, історія як дисципліна, має бути об'єктивною, уніфікованою, впорядкованою, аргументованою. Але вона не може бути всуціль такою, оскільки “завжди за тим, що відомо, зберігається певний незбагнений залишок, а зв'язок історії з суб'єктивністю неминучий” [12, с. 165]. За переконанням П. Гірі, “історики працюють з певною метою – фактично задля того, щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху й, у кінцевому рахунку, суспільства, в якому живуть”, а науковий пошук “прагне до того, щоб видозмінити колективне розуміння минулого” [16, с. 118].

Стійка академічна традиція передбачає, що наука належить до сфери об'єктивного знання. Досліджуючи досвід історичного часу, німецький історик Р. Козеллек зазначав, що

“суперечка навколо “об’єктивності” набуває особливої гостроти лише там, де “факт” вміщується в контекст формування історичного судження” (тобто: коли ми намагаємося підтасовувати факти під констат – це породжує необ’єктивність візій історичного минулого) [18, с. 209]. Історичне пізнання є цінним саме по собі, водночас практичний інтерес спрямований на конкретні специфічні цілі. Історик дотримується формули своєрідного “вимушеного компромісу” між логікою дослідження й відчуттям реальності. На думку сучасного російського дослідника М. Копосова, причина, вірогідно, в тому, що “заангажованість”, добровільна чи вимушена, зазвичай розглядається швидше як факт ідеології, аніж психології, натомість “прагнення до психологічного комфорту” спонукає вченого міцно триматися згаданої академічної традиції [1, с. 172].

Варто зауважити, що пам’ять та історія/професійне історіописання мають відмінності в їх природі та механізмах дії. На переконання П. Нора, пам’ять – це завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує; зрештою, існує стільки ж пам’ятей, скільки суспільних груп. Як абсолют і жива субстанція, пам’ять завжди перебуває у процесі еволюції, вона відкрита діалектиці забування та амнезії. Внаслідок своєї чутливої природи пам’ять уживається лише з тими деталями, які зручні для неї. Що ж до історії, то це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше вже немає. Як інтелектуальна й світська операція, вона апелює до аналізу й критичного дискурсу. Пам’ять вміщує спогад у сферу священного, історія виганяє його звідти. Пам’ять завжди підозріла для історії, і справжня місія останньої полягає в тому, щоб руйнувати й витіснити пам’ять, відтак історія “є делегітимізація пережитого минулого”, вона здійснює внутрішнє перетворення історії-пам’яті в історію-критику [19, с. 17–19].

Історик має враховувати подвійну форму “просторів спогаду”, увиразнених німецькою дослідницею А. Ассман: “обжита “функціональна пам’ять” і “необжита “накопичувальна пам’ять”. Те, яким чином осмислюється цей зв’язок, на думку дослідниці, є питанням темпераменту: чи як невидимий і важкий тягар, який обтяжує життя, чи як резервуар можливостей, альтернатив і досвіду чужого, який релятивізує сучасність з її домаганням абсолютності: “Як рівномірно висвітлений простір функціональна пам’ять може набувати форми тезауруса, освітнього канону або пантеону. Як неодмінний предмет між навчанням і тлумаченням вона закладається для того, щоб бути переданою наступному поколінню”. Крім того, “вона зміцнюється завдяки повторенню основоположних ритуальних поминань, які підтримуються за допомогою відповідних свят і календарних дат”. Натомість “необжита накопичувальна пам’ять” утворює невідчутний, неозорий у своїй тональності простір пам’яті, управління яким переходить до рук фахівців [20, с. 426–427].

Доречним видається увиразнення проблеми критеріїв у зіставленні історії й пам’яті в різних типах суспільств Л. Нагорною, яка зазначає, що у “закритих” суспільствах питання “з якою історією порівнювати пам’ять” розв’язується просто: адже функціонуючий у них історичний канон практично ніким не заперечується. У “відкритих” суспільствах ситуація значно складніша, адже “тут конкурують кілька метанаративів, не кажучи вже про відгалуження у вигляді мікроісторії, історії повсякденності тощо” [5, с. 161].

Водночас постає ще одна проблема – професійна історіографія та влада. Якщо вважати істориків першочергово належними до академічного простору об’єктивного знання, то ситуація взаємодії істориків з владою є порушенням цього простору (історики виходять за межі свого простору). Розвиток історії як науки, яка справляє потужний вплив на легітимізацію української національної суверенності та ідентичності, неодмінно входить до сфери зацікавлень держави. Історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимізації, а держава відповідно зацікавлена в появі необхідного історичного нарративу для аффірмативності власних кроків і відповідно координує інституційну базу наукових досліджень, формує запит на ліквідацію “білих плям” історії, вивчення маловідомих сторінок українського минулого, концептуалізацію ролі та місця України у загальноєвропейському та світовому історичному процесі тощо.

Історик не є дистанційованим спостерігачем. Він, з одного боку, має глибоко аналізувати документи, професійно відтворюючи картини минулого, а з іншого – відчуває власну причетність до подій сьогодення й вимог часу. Окрім того, існує “власний простір переживання” особистості науковця. За влучним висловом П. Рікера, “професія історика виховує суб’єктивність історика”, відтак “історія формує історика не меншою мірою, аніж історик формує історію” [13, с. 39]. Внутрішній простір історика формується також у вимірах кількох площин. Відповідно в працях (текстах) історика імпліцитно залишається наявною напруга, яка виявляється в прагненні “не виходити за межі дозволеності”. Йдеться про своєрідну колізію, яку можна визначити як “вимушений мовчазний компроміс” між логікою й відчуттям реальності. Безумовно потребує з’ясування сутність й причини виникнення такого своєрідного “мовчазного компромісу” – чи був він цільовий (усвідомлений) чи ситуативний (вимушений). В. Високова підкреслює, що історики й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам’яті, особливо пам’яті травматичної, такої, що розділяє, виявляються неготовими до компромісу з минулим. Наразі такою важливою є роль інститутів і практик, які формують пам’ять, і в першу чергу, зростаюча роль історіографії [8].

Постає питання: чи повинна історія бути аффірмативною (такою, що підтверджує, стверджує) відносно суспільства, в якому вона виникає й функціонує? Відповідь може бути неоднозначною. На думку американського дослідника А. Мегілла, історія має аффірмативну функцію з огляду на її фактичну залежність від того політичного порядку, який виділяє кошти на її фінансування [12, с. 117]. Водночас історіописання має виконувати критичну функцію. Аффірмативна або дидактична історіографія (її основна функція – консолідація й підтримки спільноти (групи, держави, нації, релігії тощо) є благородною, але невиправданою спробою змусити історію робити те, на що в неї немає повноважень, тобто бути не тільки критиком, але й наставником. На нашу думку, професійна історіографія, передусім, повинна виконувати диспозитивну (таку, що дозволяє вибір) функцію, а контекстуально – аффірмативну.

Розвиток національної історіографії слугує специфічним інструментарієм упровадження та реалізації політичних рішень (рішень влади), а також засобом конструювання колективних уявлень про минуле. Історик виступає безпосереднім модератором історичної пам’яті та ідентичності. Відповідно національна історична наука розглядається в якості самодостатнього інструменту державної політики пам’яті. Складність ситуації в Україні полягає в необхідності одночасного вирішення кількох взаємопов’язаних завдань: відтворення академічного простору об’єктивного знання, подолання маргіналізації вітчизняного історичного середовища, модернізація процесу історичних досліджень та конструювання національного історичного наративу.

Чи можна говорити про іманентність ідеології професіоналізму наукових працівників? Ствердно відповідаючи на порушене запитання, М. Копосов зауважує: “В “ідеології професіоналізму” закладено компроміс: якоюсь мірою це захист учених від системи, але ще більше – захист системи від науковців” [1, с. 192]. Наразі йдеться про роль і вплив влади як на процес конструювання істориком колективної пам’яті, так і вироблення певної самодостатньої державної політики пам’яті. Так, американські вчені П. Бекрек і М. Берретц говорять про здатність влади до “мобілізації схильностей”, тобто можливості суб’єкта влади (“панівних груп”) побічно управляти діями об’єкта, мобілізуючи його схильності й визначаючи міру його участі в прийнятті суспільно важливих рішень: “Мобілізація схильностей” – це активізація “сукупності визначальних цінностей, переконань, ритуалів та інституціональних процедур (“правил гри”), які систематично й стабільно забезпечують вигоду певним індивідам і групам за рахунок інших” [21, р. 198].

Формуючи (декларуючи) політику пам’яті, влада втручається в сфери, де виконання владних відносин у традиційному розумінні не присутнє. Вона певним чином організовує ментальне буття об’єкта так, як вигідно для неї. Незважаючи на свою безособовість і всюдисущність, влада, на думку французького науковця М. Фуко, “завжди діє причинно й

цілеспрямовано, її тактики завжди раціональні й спрямовані на досягнення найбільшого ефекту. Владні відносини “наскрізь пронизані розрахунком” і завжди мають чіткі наміри й цілі” [22, с. 194–195].

Найефективнішим ресурсом влади при цьому є колективна пам'ять (поширенішим у використанні, але науково не виваженим є інший концепт – “історична пам'ять”, який функціонує радше як метафора, тому при використанні словосполучення братимемо в лапки). “Саме влада задає “порядок дискурсу”, – відзначає український дослідник В. Копилов. – “Влада намагається структурувати знання під конкретне завдання. Відповідно формуючі знання дискурси складаються в певний порядок під впливом владних відносин, що панують у суспільстві, і так чи інакше відбивають їх у собі. Влада має потребу в знаннях, що виправдовують і обґрунтовують її, але й знання, дискурси, мають потребу у владі, щоб стати домінуючими. Тому влада завжди породжує знання, а знання – владу, вони перебувають у нерозривній єдності...” [23, с. 422]. Можливо варто погодитися з зауваженням Р. Барта, що “історичний дискурс за своєю суттю є ідеологічним”.

Звернемося до конкретного прикладу. Відомий український історик Я. Дашкевич ще в роки перебудови порушив питання про дивне замовчування існування в Україні полково-сотенного ладу XVII–XVIII століть і відповідне створення штучних “білих плям” [24, с. 422–426]. Авторитетний історик писав: якщо уважно стежити за історико-краєзнавчою літературою, що видається як у Києві, так і на місцях, то “неважко помітити дивний факт: автори цих видань із замилюванням наводять імена російських губернаторів і вельмож, польських воєвод і магнатів, педантично означають роки існування воєводств, намісництв, губерній. Подекуди в наш час просто-таки плекається культ царських сатрапів, наприклад, на Півдні України – князя Г. Потьомкіна”. Натомість “для власного українського адміністративного поділу, для полково-сотенної чи паланкової організації в подібних краєзнавчих виданнях місця здебільше бракує, а коли й називають окремі полки, то якимось так нишком, між іншим, немовби підкреслюючи, що вони, по суті, не відіграли майже жодної історичної ролі”. “Те, – продовжує автор, – й із козацькими полковниками (територіальними, не кажучи про паланкових Степової України): тих, що з часів Б. Хмельницького, щоправда згадують традиційно в героїчних тонах (та й то переважно І. Богуна й Д. Нечая); натомість інших, пізніших – уже так, похапцем (останнім часом чи не найчастіше – І. Сірка, зрештою, більше у зв'язку з трагічною посмертною долею) [24, с. 422]. Далі Я. Дашкевич вдається до характеристики довідкових видань, підкреслюючи таку ж невтішну картину: “Т.зв. наукові довідкові видання – йдеться про Українську радянську енциклопедію (УРЕ), Радянську енциклопедію історії України (РЕІУ) – докладають ще трохи – десть із десятків прізвищ, з обов'язково неправильним зазначенням років полковників”. Не краща ситуація була з переліком сотенних міст. Історик наводить приклад Поділля: “РЕІУ виявилася неспроможною подати коректні відомості про 22 сотенні містечка Брацлавського полку, до того ж перекрутила ще й назви кількох місцевостей”. Таким же невтішним виявилася звернення Я. Дашкевича до “Історії міст і сіл Української РСР” (відзначеного високою премією видання): “У томі, присвяченому Вінницькій області, із 17 відомих полковників Вінницького (Кальницького) полку згадано трьох, із 14 полковників Брацлавського – чотирьох. Про полки Животівський, Чечельницький і Барський – ні слова, з 19 сотень Вінницького полку названо три, з 22 сотень Брацлавського – дві” [24, с. 422]. Звісно, такі сумні підсумки, неминуче порушили питання історика: “Невже минуле полкового ладу України, власне козацького, що проіснував, принаймні на Лівобережжі, в Гетьманщині, 135 років (тобто, стільки ж, скільки й російська адміністрація 1783–1917 рр.), приховане за якимось сімома печатками і його так важко відкрити для історичного краєзнавства?” [24, с. 422–423]. І відповідає: “Та ж ні. Історію полкового устрою досліджувало чимало дореволюційних і радянських істориків (М. Маркевич, М. Максимович, О. Андрієвський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, М. Слабченко, В. Мякотін, далі С. Шамрай, М. Петровський, М. Ткаченко, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Дядиченко, О. Апанович). Їхні праці не зберігаються й не зберігалися в якихось там спецфондах (як, скажімо, доробок

О. Оглоблина, А. Яковліва, Л. Окиншевича), вони є в наукових бібліотеках України і практично доступні всім. Треба тільки бажання – і без великих труднощів можна знайти всі потрібні для краєзнавця відомості. Жодної справжньої “білої плями” в цій ділянці ніколи не було” [24, с. 423]. “Чому ж ми так зневажаємо власну історію, чому в історико-краєзнавчих виданнях любовно згадують шляхтичів, воєвод, дворян, губернаторів, а майже ніколи – українських полковників і сотників, які вийшли майже виключно з надр народу й були набагато ближчі до нього, незалежно від своєї політичної орієнтації, ніж чуже для України польське й російське панство?” Я. Дашкевич називає дві причини: “1) це козацькі полки, а слова “козаки”, “козацтво” викляли ще в 1972 р. Маланчук і компанія, і багато істориків досі ще зважають на це табу; 2) полковий лад – це одна з основних ознак української державності, а згадувати українську державність у часи, коли всі пропагандистські рупори кричали про бездержавність української нації в минулому, означало не просто ламати табу, а скоювати мало не політичний злочин” [24, с. 423]. Відтак історик висновує: “Мабуть, вже ясно, чому історію полково-сотенного устрою, зокрема в історико-краєзнавчому плані, перетворили на штучну “білу пляму”. Першопричиною стало нігілістичне ставлення до минулого власного народу, яке довгі десятиріччя панує в нашій історіографії. Тож позникали з наших писань полкові міста, сотенні й курінні містечка, полковники й сотники – усе це ми нібито знали, але намагалися чи хотіли забути, та й забули” [24, с. 424].

Твердження, що “історична пам’ять” служить владі, а влада – почасти знанню, не є констатацією простого принципу додатковості. Існує конкретний механізм цієї взаємодії. Зокрема, пригадаємо: на державному рівні за президентства В. Ющенка ряд відповідних указів і постанов сфокусували пошук і необхідну парадигму. Так, згідно з Указом Президента України “Про додаткові заходи щодо розвитку наукової та науково-технічної діяльності НАН України” (№ 827/2008 від 11 червня 2008 р.), органи державної влади мають активно залучати фахових істориків до процесу розробки та прийняття державних рішень, зокрема у процесі реалізації державної політики пам’яті.

Якщо врахувати підхід постмодернізму щодо поліцентризму істини (істин насправді безліч і всі вони відносні), сутністю відповідного дискурсу державної політики пам’яті, її “генералізуючою” ідеєю є формування чітко спрямованої “історичної пам’яті”. У випадку історії України – погляду на тяглість історичного процесу формування української державності. Професійні історики спрямовують науковий пошук на формування колективної пам’яті суспільства, колективно розуміння минулого, конструюючи національний історичний міф.

Такий погляд на роль професійних істориків у формуванні колективних уявлень про минуле поділяють авторитетні російські теоретики пам’яті І. Савельєва та А. Полетаєв: “Функція ідентифікації, яку здавна виконувала історія, тепер має реалізуватися на рівні масових уявлень про минуле. Цей дискурс передбачає, що професійна історична спільнота має працювати над виробленням не просто наукового знання, а й масового “знання про минуле” – історичної пам’яті” [25, с. 491].

“Мобілізація схильностей” спонукає владу до визначення відповідних ціннісних й поведінкових орієнтирів науковців. Історик обирає поле досліджень, виходячи з власних преференцій та уподобань, але імпліцитно, з урахувань політичної кон’юнктури. Інший варіант – держава “включає” дослідника у власний дискурс, і він розробляє те, що “затребуване”.

Водночас слід враховувати, що носії влади самі виховані в певному середовищі, мають власні стереотипи, особистісне потрактування подій. Тобто, з одного боку, влада “задає” політику пам’яті, але, з іншого боку, середовище й дійсність формує владу й кореспондує державну політику пам’яті. Згідно точки зору М. Фуко, “влада, будучи іманентною тим відносинам, де вона перебуває, організує й контролює їх. Вона виконує позитивну продуктивну роль у конструюванні нашого світу, тому що є присутньою там, де необхідні відносини сили, а вони необхідні не тільки й не стільки для руйнування й обмеження, скільки для творення. Створення нового й удосконалення вже існуючого” [22, с. 193–194]. 3

огляду на це твердження, – попри небезпеку насадження знань і вибудови одновимірного бачення історичного розвитку – в умовах перехідних суспільств з неусталеними світоглядними установками (українське також належить до них), можливо, на певному етапі впровадження державної політики пам'яті, спрямованої на вироблення певної визначеної стратегії конструювання минулого та форматування дійсності, є необхідним. Активний розвиток історичних досліджень в умовах незалежної України створює реальний ресурс влади для вибудовування державної політики пам'яті. Національна історична наука розглядається владою як інструмент формування державної політики пам'яті як культурного й політичного проекту незалежної України. Для професійної історіографії очевидно мова йде не просто про легітимізацію політики державної пам'яті, але й водночас про побудову нової дослідницької парадигми задля обґрунтування історичного минулого та з'ясування ролі культури та її носіїв в суспільстві. Крім того, мова йде про прагнення заявити про соціальні функції історичної науки та її носіїв.

Водночас виникає небезпека поглинання державою професійної творчості ґеху істориків, які за тісної співпраці й державних установок на формування політики пам'яті фактично розробляють “замовні теми” і потрапляють у тенета залежності від влади. Важко не погодитися з твердженням А. Гуревича, який підкреслював: “Різноманітні способи пізнання й відтворення історії, які складаються в кабінетах дослідників під натиском розвитку, який відбувається за межами цих кабінетів, визначають характер і зміст історичних знань, властивих конкретному суспільству” [26, с. 611]. Влада задає своєрідні когнітивні точки (когнітивні репери) для впорядкування простору пам'яті, але історія як наукова дисципліна має власні закономірності, традиції, професіоналізм, властиві їй критерії істинності. Однак за твердженням Я. Дашкевича, “для того, щоб боротися з кризовими явищами в історіографії, котрі виводять історію – як дисципліну – поза межі наукових знань”, історик має прагнути “максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих, заполітизованих поглядів, захоплення історіософськими схемами, що не мають нічого спільного з науковими студіями, а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми “за аналогією”, обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити “закони історії”, “закони розвитку суспільства”, оскільки “суспільна практика багатьох століть довела, що т.зв. винятків від нібито загальнодіючих суспільних законів набагато більше, ніж самих законів” [27, с. 233].

Принагідно зауважимо, що справжня незаангажованість історика – велика розкіш. Водночас, історик здатний спромогтися на політичну адаптацію. Так, російський історик О. Міллер зауважує: “Політизація історії – річ неминуча й постійна. Вона починається вже на індивідуальному рівні: в своїх дослідженнях будь-який історик більшою чи меншою мірою знаходиться під впливом сучасної йому суспільної ситуації, власних політичних поглядів, а також національної, релігійної й соціальної ідентифікації” [28, с. 6].

Разом із тим, політизація історії існує як на груповому, так і на індивідуальному рівнях. Політизація поглядів та особисті політичні переконання (уподобання) впливають на методологічні підходи та відповідну оптику інтерпретації подій. Зміна суспільно-політичної ситуації, вплив політичних чинників і державно-владна парадигма, а також особистий досвід і захисна реакція самозбереження щоразу спонукають істориків до вирішення нових питань, вимагають пошуку відповідного стилю суголосного затребуваності часу. З одного боку, сам історик, формулюючи проблему власного дослідження, орієнтується на запити суспільства, а також враховує логіку історичного знання.

Водночас, проблеми, які порушує історик, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з потребами сучасного культурного й ідеологічного життя. Час формує певне замовлення на бачення історії та інтерпретацію подій. Читач (пересічний громадянин), а не професіонал ґеху істориків прагне бачити й читати те, що і як він уявляє (тобто, знайти підтвердження власного бачення позицій, скорегованих політичними уподобаннями). А. Гуревич підкреслював, що будь-яка історична реконструкція, тобто спроба відтворення минулого, є за своєю суттю, безперечно історичною конструкцією: “ Ми будемо нову картину, яка в

кінцевому підсумку відповідає якимось очікуванням, загальним умоном, базовим мисленнєвим установам нашої епохи” [2, с. 598]. При цьому “ідеальний тип”, “дослідницька утопія” безперервно перевіряється історичним матеріалом, модифікується в одних випадках та спростовується й замінюється новими дослідницькими моделями в інших. Цей “ідеальний тип” є вкрай необхідним інструментом пізнання для будь-якого мислячого й відповідально працюючого історика.

Необхідним є врахування процесу подвійного конструювання: з одного боку, історик, відчуваючи документальний імпульс, намагається слідувати документу, деконструюючи його, з іншого, – він конструює його прочитання суголосно контексту свого часу й відповідно повинен забезпечити нову артикуляцію різноманітних історичних дискурсів. При цьому, прагнучи не порушувати “мовчазного компромісу”, історик керується правилом оруеллівського “самостою”: він знає, що й де писати чи говорити. При всій безпосередності наукового пошуку, дослідник здебільшого піддає свої рукописи “автоцензурі” – так, щоб тексти, які подаються для публікації, вже не викликали офіційного невдоволення [26, с. 608].

Незаперечним видається твердження М. Копосова: “...Ніяка наука не може бути лише системою логічних пропозицій. Вона неминуче є складнішою ментальною конструкцією, побудованою на взаємодії різних форм думки” [29, с. 36]. Наразі, у контексті визначеного в публікації дискурсу, вдамося лише до маркування ще однієї досить важливої проблеми, яка потребує подальшого вивчення. Йдеться про елементи колективної пам’яті дисципліни: є колективна пам’ять, а є колективна пам’ять професійної історіографії. Кожна історіографічна традиція має власний код. Відповідно перед істориками стоїть завдання подолання нашарувань інтерпретацій та визначення причин і мотивації їх появи, з’ясування втрати цілісності існуючої парадигми. Подальшого осмислення потребує вплив колективної пам’яті професійної історіографії на формування нової парадигми, яка повинна забезпечити нове артикулювання різноманітних історичних дискурсів, нові форми узагальнення, знайти нові способи інтерпретації та конструювання.

Вочевидь, варто погодитися з О. Міллером, який стверджує: “У сфері вивчення причинно-наслідкових зв’язків, оцінок подій і діячів минулого історія не може претендувати на статус об’єктивної науки і здатність установити “істину”. Нормою визнається прагнення до об’єктивності і дослідницький пошук, невід’ємними елементами якого є дискусія, плюралізм думок, причому не тільки всередині чисто професійної сфери істориків, але й у наданні результатів роботи істориків суспільству” [28, с. 6–7]. Важливо, щоб суспільство приймало або було готове сприйняти пропонований істориками дискурс. Від істориків у роботі над творенням “пам’яті” очікують продукування не просто наукового знання, але й масового “знання про минуле” або ж, іншими словами, своєрідного конструювання колективної пам’яті.

А. Гуревич підкреслював, що історик – це посередник між теперішнім і минулим, і для виконання цієї ролі “він повинен відчувати глибинні інтелектуальні потреби суспільства, до якого належить”. Історик бере участь у формуванні історичної свідомості свого суспільства, а це, – підкреслював історіограф, – колосальна відповідальність, тому вкрай важливо, “щоб історик чітко усвідомлював свою місію медіатора між культурами” [26, с. 611]. При цьому на історика покладається подвійна відповідальність: “його відповідальність перед суспільством, до якого він належить, і його відповідальність перед людьми минулого, історію яких він вивчає” [26, с. 620].

Поділяємо думку Л. Зашкільняка щодо ролі істориків у суспільстві. Фахові історики, якщо вони такими є, покликані виконувати у суспільстві роль, далеку від вдячності: бути “церберами” історичної правди у всій її повноті, розвінчуючи “милі серцю” історичні міфи і стереотипи, виступати в ролі “санаторів” суспільної свідомості від її “забруднення” різноманітними утопіями та нездійсненими мріями, формувати, принаймні у високоосвіченому середовищі, наукові історичні знання, котрі б остуджували запал політиків та ідеологів різних мастей творити і поширювати історію “для власного вжитку”, запобігати

“вживанню” т.зв. кон’юнктурної історії, яка задля “високої мети” готова спотворювати і фальсифікувати минуле [6].

Водночас й науково-історичне знання не є істиною в останній інстанції, оскільки так само “вражене” суб’єктивізмом дослідника, що виростає з його світогляду, соціального середовища і позанаукових переконань. Л. Зашкільняк підкреслює: “Але історик змушений (якщо змушений!) долати свою упередженість в ім’я найповнішого врахування існуючої джерельної бази, застосування сучасних методів пізнання і дотримання поширених в науці взірців творення тексту. Його розум повинен бути постійно налаштованим на критичне сприйняття і минулого і сьогодення, а тому й не готовим до визнання однієї “правди” [6].

Професійна історіографія та колективна пам’ять кореспондують один із одним й взаємно зазнають змін. У такий спосіб створюється необхідний континуїтет. Історик виконує в культурній топографії пам’яті функцію посередника не лише всередині простору, що пізнається, а й поза межами площини дослідження – між вимогами епохи (затребуваністю історичного нарративу) та смисловими конструкціями формування колективної пам’яті.

Список використаних джерел

1. *Копосов Н.* Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Николай Евгеньевич Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 248 с.
2. *Гуревич А.* “Территория историка” / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 562–600.
3. В основі запитання і певної гри слів знаходяться добре відомі назви книг: російського вченого М. Копосова “Как думают историки” (М.: НЛЮ, 2001. – 326 с.) й американського науковця П. Коннертона “Як суспільства пам’ятають” (К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.).
4. *Kutiawin W.* Pamięć historyczna Poljan. Między dziejopisarstwem akademickim a historiografią “ludową” / W. Kutiawin // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów. – Łódź: IBIDEM, 2008.
5. *Нагорна Л.* Історична пам’ять: Теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К.: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
6. *Цит. за:* Зашкільняк Л. Історична пам’ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії / Леонід Зашкільняк // Національна та історична пам’ять. – 2012. – Вип. 2.
7. *Зарецький Ю.* История, память, национальная идентичность / Ю. Зарецкий // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 3(59).
8. *Высокова В. В.* Память как исторический феномен / В. В. Высокова // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – № 59. – С. 317–322.
9. *Maurice Halbwachs.* The Collective Memory / Trans. Francis J. Ditter, Jr. Vida Yazdi Ditter. – New York, 1980; Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 8–27; Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс; [пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. – М.: Новое изд-во, 2007. – 348 с.
10. *Детальніше див.:* Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse / K. L. Klein // Representations. – Winter, 2000. – № 69. – P. 128; Киридон А. М. Концепт “історична пам’ять”: варіативність дефініювання / Алла Миколаївна Киридон // Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвсь. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116 та ін.
11. *Assmann J.* Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / Przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba / J. Assmann. – Warszawa, 2008.
12. *Мегилл А.* Историческая эпистемология: Научная монография / А. Мегилл / Перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В. – М.: “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2009. – 480 с.
13. *Рікер П.* Історія та істина / [Пер. з фр. В. Й. Шовкуна] / Поль Рікер. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, Університетське вид-во “Пульсари”, 2001. – 396 с. – (Сер. “Християн. філософія”).
14. *Нора П.* Места памяти: В 3 т. / П. Нора. – Париж: Галлимар, 1984 – 1992. – Т. 1. Республика. – Париж, 1984; Т. 2. Нация. – Париж, 1986; Т. 3. Разнообразие Франции. – Париж, 1992.
15. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
16. *Див.:* Гири П. История в роли памяти? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вип. 14. – М., 2005.
17. *Jacques Le Goff.* History and Memory / Jacques Le Goff / Trans. Steven Rendell, Elizabeth Claman. – New York, 1992.
18. *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгард Козеллек / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
19. *Нора П., Озуф М., де Пюшмеж Ж., Винок М.* Франция-память. – СПб., 1999.
20. *Ассман А.* Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам’яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – (Серія “Зміна парадигми”; Вип. 15).
21. *Vachrach P., Baratz M.* Power and its two Faces Revisited: A Reply to Geoffrey Debnam // Power: Critical Concepts / Ed. By John Scott. – Vol. 2. – London, Routledge, 1994. – P. 196–203.
22. *Фуко М.* Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко. – М.: Магистериум; Издат. дом “Касталь”, 2006.
23. *Копилов В. О.* Власть и знания: генезис идей эпистемократии [Текст] / В. О. Копилов. – Харків: НАУ ім. М. С. Жуковського “ХАІ”, 2009. – С. 422.
24. *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть в Україні – штучна “біла пляма” // Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2011. – С. 422–426.
25. *Савельева И. М.* Теория исторического знания: учеб. пособие / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб.: Алтейя; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.
26. *Гуревич А.* Двойная ответственность историка // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 601–621.
27. *Дашкевич Я. Р.* Джерельне та поза джерельне знання в історичному дослідженні // Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2011. – 792 с.
28. *Миллер А.* Россия: власть и история / Алексей Миллер // Pro et Contra. – 2009. – Май-август.
29. *Копосов Н.* Как думают историки / Николай Евгеньевич Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.

Алла Киридон

ИСТОРИК В КУЛЬТУРНОЙ ТОПОГРАФИИ ПАМЯТИ

В статье предпринята попытка привлечь внимание к осмыслению сложных проблем корреляции профессиональной историографии и коллективной памяти, ро-

ли историка в реализации государственной политики памяти, взаимодействия историка и власти.

Ключевые слова: историк, профессиональная историография, память, коллективная память, власть.

Alla Kyrydon

A HISTORIAN IN THE CULTURAL TOPOGRAPHY OF MEMORY

An attempt to attract attention to the comprehension of difficult problems of correlation of professional historiography and collective memory, role of historian in realization of public policy of memory, interaction historian and authority is carried out in the article.

Key words: historian, professional historiography, memory, collective memory, power.